

Prostoupení kulturní krajiny a lesa v kontextu kulturní ekologie

Beáta Tisucká

Envigogika 9 (1) – Inspirations/ Inspirace

Original language of this article is English, this is editorial translation to Czech

Původní jazyk tohoto článku je angličtina, toto je redakční překlad do češtiny

Published/ Publikováno 30. 5. 2014

DOI: [10.14712/18023061.428](https://doi.org/10.14712/18023061.428)

Abstrakt

Kulturní krajina a její aspekty jsou dnes frekventovaná témata kulturní a krajinné ekologie. Svět významů kulturní krajiny k sobě logicky přitahuje i svůj protipól v podobě divočiny a přírody pro své doplnění a vymezení. Pojmy divočina a příroda je třeba také definovat s cílem porozumění jejich významu pro regeneraci a očišťování lidské kultury a jejich hypertrofovaných prvků. Les coby zástupce přírody a *textu* nesrozumitelného zvenku, naopak pouze prožíváním zevnitř, podněcuje pocity smyslu lidské existence, nezávisející tolik na kultuře a jejích vrcholech, pádech a degeneracích. Poněkud opomíjená je i estetická hodnota lesa. Tu do důmyslných detailů rozpracoval Heinrich von Salisch ve své estetice lesa, tzv. Forstästhetik, vycházející z filosofie a estetických nauk, a otevřel tak nové pohledy na lesnictví a krajinnou ekologii.

Klíčová slova

Kulturní a sociální ekologie; Krajinná ekologie

The intertwinedness of forest and cultural landscapes in the context of cultural ecology

Abstract

Today, cultural landscape and aspects of it are frequent topics of cultural and landscape ecologies. To be fulfilled and delineated, the cultural landscape and its various meanings quite logically attract their opposite – wilderness and nature. At the same time, terms such as wilderness and nature should also be defined to make sure they are understood in the context of the regeneration and purification of human culture, and their hypertrophied elements. As a representative of nature and the text, which is only comprehensible through inner and not exterior experience, the forest stimulates feelings in relation to the purpose of human existence, and is not much dependant on culture and its peaks, downfalls, and degenerations. The aesthetic value of the forest is also neglected. In his "Forstästhetik", based on philosophy and aesthetics, Heinrich von Salisch elaborated

upon the aesthetics of the forest in detail and introduced new perspectives on forestry and landscape ecology.

Key words

cultural ecology; landscape ecology; landscape; forest; wilderness; culture; forest aesthetics

Divočina, příroda a krajina – jejich vzájemný vztah

Zásadní esej Jiřího Sádla *Krajina jako interpretovaný text* otevřela diskuzi pro způsoby, jakými je možné krajinu vnímat, ze kterých míst její struktury a kterým prvkem je možné ji „číst“. (Kratochvíl, 1994, s. 179)

Sádlovská „kybernetika krajiny“ počítá s poměrně silnou seberegulační a sebeorganizující schopností krajiny. Nevnímá krajinu jako soubor živých a neživých struktur, ale jako živou soustavu, jako jednu z organizačních úrovní života. Na otázku, proč krajinu nemůžeme považovat vlastně za kód, který je třeba dekodovat, tedy něco s určeným jednoznačným smyslem, odpovídá Jiří Sádlo: „...každá složka ji čte jinak. Jinak co do objektu zájmu i co do měřítka, v němž je tento objekt vnímán. Pro každou složku je krajina relevantní jinak a v jiném měřítku.“ (Kratochvíl, 194, s. 181) Oněmi složkami myslí Sádlo jak její dvounohé obyvatele, tak i všechny živé tvory, ekosystémy, biotopy atd. V zásadě se drží stanovené strukturní hierarchie živých soustav: organely – buňka – tkáň – orgán – jedinec – populace – společenstvo – krajina. Krajina v této posloupnosti oplývá největší komplexitou, počtem vazeb i kybernetickou měkkostí struktury.

Krajina zaujímá ve výše nastíněné hierarchii zvláštní místo. Neméně podstatné jsou však i styčné plochy, kterými se dotýká krajina divočiny a přírody. Věnujme se nejprve divočině.

Pojmy „krajina“ a „divočina“ od sebe v reálném světě vlastně ani oddělit nelze. Krajina se s divočinou totiž neustále prostupuje a vrství. Můžeme si přestavit divočinu jako zemský povrch, který je neustále překrýván a pozměňován nánosy kulturních krajin. Ve skutečnosti si ale nemůžeme být nikdy jistí tím, zda je divočina opravdovou divočinou bez lidských zásahů, protože přinejmenším v Čechách je takových nedotknutých míst opravdu málo. Ovšem i divočina má v kultuře své významy už jen tím, že ji nějak vysvětlujeme a vnímáme, nabývá v kultuře svého smyslu.

Vít Erban ve sborníku *Krajina zevnitř* píše: „Krajina se má k divočině jako vědomí k podvědomí, bdění ke snění, myšlenka k intuici.“ (Erbán in Hájek, 2002, s. 113) Pokud si pozorně prohlédneme tyto dvojice pojmů, zjistíme, že jeden je vždy osvětlený kulturou a ten druhý má spíše blíže jak k instinktům a kořenům člověka, tak k jeho fylogenetické minulosti. Dalo by se říci, že divočina a kultura utváří navzájem bipolární vztah, ve kterém se navzájem zpředměťují a uskutečňují. Erban dodává: „Divočina založila v lidské mysli všechno to, co odráží prvotní zkušenosti člověka se světem, se sebou samým, s bytím naživu (...) ...tváří v tvář v divočině se v člověku probouzejí všechny pocity, pochody, stavy a hnutí, jež kdysi stály u zrodu kultury, a opět se stávají nezbytnými pro přežití.“ (Erbán in Hájek, 2002, s. 116)

V městských sídlech, coby opozitu divočiny na nás z každého rohu promlouvá smysl a významy; ty jsou již předem utvořeny a čekají na svého „dekodéra“. Přesycenost významy dnešních měst a velkoměst západního světa je zřejmá a kromě značného „symbolizačního stresu“ a „inflation symbolu“ se otevírá prostor také pro zesměšnění kultury, její hypertrofii a také pro ztrátu úcty a zodpovědnosti k místům.

Naproti tomu v přírodě je v životním zájmu jednotlivce tento smysl a tyto významy znovu vytvářet, nalézat a upevňovat. Kontakt s divočinou je pro člověka, ale i celou jeho kulturu, velice užitečný – napomáhá zastavit degeneraci kultury do soustavy prázdných symbolických forem a vytváří možnost regenerace, životodárné přestavby a změny. Opět cituji Erbana: „Pro vznik a zachování lidské kultury není nic užitečnějšího než její neustálý kontakt s divočinou.“ (Erbán in Hájek, 2002, s. 116)

Daniela Hodrová také mluví o divočině, avšak v trochu jiném kontextu města a urbánní sféry. Divočina se podle ní objevuje i ve městě, dokonce přímo vyrůstá z jeho nitra a z podvědomí jeho obyvatel. Ono „divoké“ je do značné míry totožné s přírodním a archaickým a vyvstává z hloubky skrytého: „ať už jde o plevel vyrůstající ve spárách mezi dlažebními kostkami ulice, nebo o ‚vynášení‘ Stínu z nitra osobního a kolektivního nevědomí.“ (Hodrová, 2006, s. 26)

Divočina má ještě jeden aspekt, který se vztahuje k osám známé – neznámé, bezpečí – nebezpečí, domov – cizí území. Divočina je „území blíže neurčené, nečitelné, neznámé (terra inkognita), území plné nebezpečí (hic sunt leones), území úzkostí, nejistot a věčného tápání...“ (Hájek, 2002, s. 15) Vše, co je cizí a oplývá jinakostí, je chápáno ve vlastní kultuře jako potenciální ohrožení integrity kulturního systému. I přes doktrínu kulturního relativismu a postupující globalizace tento takřka instinktivní postoj v nás stále přetrvává.

Zde je namístě připomenout vlastní původní a nejstarší význam slova kultura, totiž *colere* – antický pojem spojovaný s obděláváním zemědělské půdy. (Soukup, 2000, s. 13) Po vzoru Martina Heideggera, který by neváhal tento pojem revitalizovat a oprášit ho k jeho esenci samotné, připomenu, že celá kultura se koneckonců započíná, končí, rýsuje, definuje a vymezuje právě ve vztahu k půdě a zemi.

Je třeba také říci, že ve snaze krajinu kultivovat ji často devastujeme. Filosof Zdeněk Kratochvíl upozorňuje na to, že člověk se snaží, aby se cítil na světě jako doma, a ve snaze poznávat a uchopovat svět tento svět ničí. Devastace se týká nejen krajiny, ale lidské přirozenosti jako takové, lidského myšlení a prostorových struktur. Podle Kratochvíla za tyto tendence může novověká filosofie René Descarta, která se snažila poznat svět skrze vnějšek, skrze *res extensa* – věci rozsažené. „Je to pokus o to, jak být na celém světě doma, jak kultivovat svou vlastní přirozenost. Byl to však i pokus, který zastřel přirozený svět sítí umělých ukazatelů; který ve strachu před nejistotou divočiny přirozenosti zdevastoval mnoho z naší přirozené zkušenosti i z vnější krajiny.“ dodává Kratochvíl (Kratochvíl, 1994, s. 100)

Les jako nejvýraznější hlas tiché přírody

Krajina má ve své povaze to, že je ráda pozorována. Táhne se ke svým *krajům* a vyzývá k pohledům, obnažuje člověku informace o sídlech, výškách, vodě, loukách a polích, o hranicích lesů, o centrech a periferiích, o tom, kde se žije a kde je „mrtvá zóna“ atd. Zkrátka jako každý text je stvořena i ona k interpretacím. Pokud bychom chtěli mluvit ale o přírodě, text krajiny nám nepomůže. Příroda se člověku rozkrývá, jen když jsme v ní, prožíváme ji nikoliv seshora, ale zevnitř.

Přesto je v přírodě i něco otevřeného, co umožňuje vytvářet texty a dovoluje nám (laskavě) si o ní něco myslet. David Storch v příspěvku *Krajina není* říká: „Přírodě také nějak rozumíme, ale to porozumění není vesměs dáno oním pohledem z rozhledny, ale neustálým přehodnocováním sebe sama a svého místa v ní.“ (Hájek, 2002, s. 12). Krajina a příroda vyjadřují spíše dva rozdílné vztahy ke světu. Vůči přírodě se negativně vymezujeme, ale zároveň se s ní také identifikujeme.

Tento postoj převzala z velké části současná věda, která staví člověka proti přírodě, zároveň ale přináší nové a nové poznatky o naší podobnosti se zvířaty, o našem pravěkém přírodním původu, nebo o naší provázanosti s ekosystémy. Podobnosti můžeme nalézat ale i u přírodních národů a jejich totemických systémů, které ten či onen kmen vyčleňují

z přírody, na druhé straně ho pomocí různých odkazů k příbuzenským strukturám do přírody začleňují.

„Krajinu potřebujeme jako domov, jako něco blízkého a srozumitelného, přírodu potřebujeme z hlubších důvodů. Totiž kvůli nutnosti pečovat o své místo ve světě a kvůli pocitu, že tu nejsme sami. (...)...krajina možná není (...), příroda určitě je“ (Hájek, 2002, s. 13)

Z etymologického hlediska, jak vysvětluje filosof Zdeněk Kratochvíl, je příroda něco, co vzniká bez zásahu člověka, a přirozené je to, co „náleží k rození, co patří k ‚přírodě‘.“ (Kratochvíl, 1994, s. 13) Není bez zajímavosti nahlízet souvislosti mezi přírodou a filosofií – především ve svých počátcích vyrůstala filosofie ze vztahu k přírodě a odhalovala její zákonitosti. Filosofie je „lakmusovým papírkem“ vykazujícím míru žitého, zkušenostního a přirozeného v nádobce s vědeckým myšlením. „Jsme už příliš zvyklí na to, že filosofie je živa z nedostatku poznání. I na tom však něco je, neboť filosofie tradičně vyrůstá z úžasu, včetně úžasu před dosud nepoznaným.“ (Kratochvíl, 1994, s. 10)

V reálném světě je obrazem přírody les. Fenomén lesa je opomíjen; domnívám se, že úlohou v tom hraje jeho nepřístupnost, nikoliv fyzická, ale symbolická. Je složité obydlet les symboly a významy, tak jak to děláme s krajinou. Les má nesmírnou přírodní koherenci a sílu a brání se porozumění „zvnějšku“. Zatímco tedy krajině rozumíme, lesu porozumíme jen tehdy, když z něj krajinu uděláme, například ho vymapujeme a rozdělíme na základní srozumitelné jednotky. Přestože krajina les obsahuje jako jednu ze svých složek, les krajinou není. Les jako zástupce přírody v krajině je těžko postižitelný, cizí i známý zároveň a i jemu rozumíme tím, že neustále přehodnocujeme své místo v něm a konečně i sebe sama. (Hájek, 2002, s. 12)

Lesní porosty jsou přes svoji „netextovost“ výrazným prvkem krajiny, ne-li tím nejpodstatnějším, který se podílí na krajinném rázu. Vzhled lesních porostů a jejich skladba, rozsah, stáří, způsob obhospodařování lesníky, či naopak absence lidských zásahů ovlivňuje zásadním způsobem vzhled krajiny. Můžeme říci, že lesy se podílí podstatnou měrou na estetických kvalitách krajiny. To je jeden aspekt vztahující se k celku krajiny.

Druhým aspektem je estetická hodnota lesa zevnitř. Mnoho lidí dnes vnímá les jako prostor rekreační, relaxační, jako „tělocvičnu“, či „zotavovnu“. Praktické a hospodářské využití lesa má v Čechách dlouhou tradici a také se výrazně podílelo na zkulturnění krajiny.

Krásu lesa však dokážou lidé odnepaměti ocenit, a to jak laici, tak odborníci (od biologa, přes myslivce po lesníka). Lesní estetika má ovšem úplně jiný ráz než pohledy do krajiny. Většina lidí umí rozlišit mezi zápornou a kladnou estetickou hodnotou lesa. Potěšení nalézáme v náhodných okolnostech přírodního prostředí a ve šťastných, ale neuvědomělých zásazích lesníků. V lese je dovoleno mít potěšení z divočiny, z její čistoty, i když jsme pro ni cizinci kultury. (Na území Čech je dnes samozřejmě málo absolutně divokých lesních porostů, avšak ze všech složek krajiny má les k divočině určitě nejbližší.) Les nám skýtá útočiště obdobně jako zvíři - můžeme se v něm schovat před poutači naší pozornosti, před slogany, před námi nevybranými významy a macešskými rozkazy naší kultury.

Estetika lesa Heinricha von Salische jako krajinářství lesa

Německý lesník a politik Heinrich von Salisch zavedl unikátní pojem a současně založil obor - „estetika lesa“, německy „Forstästhetik“, který patřil v 19. století k učebním plánům lesnických škol (Klvač, 2009, s. 35). Salisch se pokusil rozvinout velmi komplexní

učení o estetickém působení lesa a navrhnout základní pokyny pro zlepšení estetické kvality lesů na německém území. Jeho snaha byla vcelku ojedinělá – takto systematicky se lesem a jeho kvalitami zabýval málokdo – jeho učení mělo přesto na lesní hospodářství velký vliv nejen v Německu, ale i v bývalých zemích Rakouska-Uherska. Salischův odkaz proto možná žije v našem českém lesnictví, aniž bychom si to více uvědomovali.

V čem spočívala jeho „Forstästhetik“? Salisch byl velmi znalý filosofických koncepcí a estetických nauk. Ve druhé polovině 19. století převládal názor, že estetická libost se zakládá na fyziologické libosti, krásno je libost založena na vnímání určitých forem vizuálních či zvukových. Salisch s tímto převládajícím proudem nesouhlasil a přikláněl se spíše k tradiční novověké představě, že estetické zalíbení je něco svobodného, nezávislého na lidském užitku, nebo zisku a nelze jej vysvětlovat darwinisticky bojem o život. (Klvač, 2009, s. 37) Nejblíže měl Salisch k spisovateli Friedrichu Schillerovi, který považoval za krásné to, co se jeví jako svobodné a ukazovalo se jako svoboda v jevu. Vlastně se svými názory Salisch ztotožňoval s platónským náhledem na krásu, kdy byla krása skutečná entita, která se projevovala ve shodě ideje krásy nazírané naším duchem s projekcí těchto idejí do světa. (KLVAČ, 2009, s. 37)

Je přinejmenším pozoruhodné, jakým důkladným způsobem podloženým těmito filosoficko-estetickými principy podkládal Salisch svoje učení o lesní estetice, a zároveň kladl do popředí praktické stránky lesního hospodářství; v jeho práci mu šlo především o praktickou aplikaci jeho myšlenek. Snažil se lesníkům předložit platná umělecká pravidla, která by mohl aplikovat každý lesník, který samozřejmě nemůže být vždy nadán intuicí a tvůrčím geniem. Vytvořil tak unikátní systém doporučení a pravidel, který zůstal dodnes nikým nepřekonán ve své celistvosti. V zásadě Salisch považoval „lesní estetiku“ za odvětví krajinářství, jehož úkolem je, aby země vytvořila krásnější místo pro život lidstva. „Lesní estetika má aspirovat na něco podobného jako teorie architektury či řečnictví (...), které se také zabývají objekty určenými pro potřebu člověka.“ (Klvač, 2009, s. 36)

V kapitole s názvem Užitá estetika lesa uváděl Salisch názorné příklady estetické péče o les a jeho krajinu, ale věnoval se i přírodě a jejím vlastnostem. Probíral barvy v přírodě, geologické formace a podloží, popisoval důkladně i jednotlivé formy stromů („jak odlišná je třeba mladá borovice od borovice v zápoji lesa či osamělý starý exemplář!“) (Klvač, 2009, s. 36), věnoval se společenstvu rostlin a zvířat, vyzdvihoval krásu křovin nebo bylinného podrostu a neopominul ani specifickou vůni lesa.

Salisch se s obdivuhodnou pečlivostí věnoval tolika prvkům lesa, že z jeho díla je více než jasné, jak kladný citový vztah musel k lesu mít, kolik pro něj znamenal a jakou úctu k němu pojímal. Kéž by takováto motivace stála za většinou českých vědeckých prací a učebnic o krajině, krajinářství nebo lesnictví, které se věnují praxi a aplikaci.

Některá jeho doporučení stála na hranici zahradní architektury, například osazování lesa kameny a pomníky, zkrášlování lesa starými ruinami a pěknými lesnickými hájenkami. V pasáži o tvorbě cest se zamýšlel Salisch nad tím, zda vést cesty spíše rovně, nebo křivolace; přikláněl se nakonec spíše k rovné alternativě s tím, že skýtala dobré průhledy do krajiny (přesto nechtěl z lesů dělat parky). V lese, ale i v krajině odsuzoval tabule a reklamní poutače a popisoval jejich ničivý vliv na krásu krajiny.

Nabízí se myšlenka, že by dnešní krajináři, developeři a úředníci měli číst Salischovu *Forstästhetik* povinně. Salisch měl sice v Čechách následovníky, případně současníky svého učení, ale žádný z nich nedosáhl takové komplexnosti přístupu. Za první česky psaný text, který se zabýval komplexní ochranou lesa a mimo jiné cituje i významnou estetickou hodnotu lesa, lze považovat práci českého estetika Josefa Durdíka *Pozor na*

lesy! (Klvač, 2009, s. 40) Mezi lesnickými učebnicemi kralovala po dlouhou dobu práce Štefana Korpeľa *Pěstění lesů* z roku 1956, která obsahovala kapitulu *Estetika lesa*, avšak byla ve značné míře tendenčně ovlivněná marxistickým učením (ibid.).

Dnešní tendence k zacházení s lesy vyzdvihuje ekonomické a hospodářské hledisko, ale i do značné míry hledisko ekologické a přírodu akceptující. Pokud dochází k uvědomování si kvalit lesa jiných než hospodářských, pak jsou to kvality rekreační, nebo naučně botanické a lesnické, popřípadě turistické. Na les jako estetický objekt se však stále ještě dívá společnost málokdy. Důvodem může být velký rozdíl v obsahu divočiny a přírodní složky v porovnání se zabydlenou krajinou, ne-li městským prostředím. Zkrátka vždy trvá nějaký čas, než se naučíme orientovat v lesních prostředích bez nám známých lidských významů a než přijmeme za své diktát přírody namísto známého kulturního prostředí.

Jak jsme již ale popsala výše, toto sebevymezení vůči přírodě je pro zachování lidského psychického ekvilibria nezbytné, stejně tak pro neustálé ozdravování kultury. Zjednodušeně řečeno není důležité, co v lese je (a k lidskému úžasu je toho více než dost), ale spíše, co tam není. Les má v naší době puristický charakter – očišťuje sebejistou a poněkud hypertrofovanou kulturu.

Pavel Klvač si neodpustil poznámku na toto téma: „...mnohé tzv. naučné stezky budované s velkým nadšením (a často štědrá finanční podpora evropských orgánů) v mnohých případech prakticky znehodnocují krásu mnohých přírodních zákoutí. Příroda, krajina, na kterou se dívám skrze tabuli (nebo mám tuto v zorném poli) už připomíná spíše muzeum či botanickou zahradu.“ (Klvač, 2009, s. 45)

Práce a příspěvky zabývající se lesní estetikou jsou v našem českém prostředí stále poněkud ojedinělé, přesto však se texty o lesním hospodářství a o lesu v kontextu krajiny se objevují. Ve sborníku z konference *Tvář naší země – krajina domova* se nachází příspěvek Bohuslava Kouteckého *Les v krajině a ochrana přírody*, kde autor poznamenává: „Ve vyspělých zemích stále více vystupuje do popředí společenská funkce lesa, která bere les jako nezbytnou součást životního prostředí, zachovávající původní genofond, a především pak jako zdroj nenahraditelných nemateriálních hodnot.“ (Koutecký, 2001, str. 32)

Literatura

- Hájek, P. (2002). *Krajina zevnitř*. Praha: Malá Skála.
- Hodrová, D. (2006). *Citlivé město*. Praha: Akropolis.
- Klvač, P., (ed.), (2009). *Člověk, krajina, krajinný ráz*. Brno: Masarykova univerzita.
- Koutecký, B. (2001) Les v krajině a ochrana přírody. In I. Dejmal (Ed.), *Tvář naší země – krajina domova: Sborník příspěvků z konference konané ve dnech 21. -23. 2. 2001 na Pražském hradě a v Průhonících* (pp. 30-34). Lomnice nad Popelkou: Studio JB.
- Kratochvil, Z. (1994) *Filosofie živé přírody*. Praha : Hermann a synové.
- Soukup, V. (2000). *Přehled antropologických teorií kultury*. Praha: Portál.

Beáta Tisucká

absolventka Kulturologie na FFUK, zabývá se kulturní a sociální ekologií

e-mail: beata.t@seznam.cz